

Hannah Arendt

A TÖRZSI NACIONALIZMUSRÓL

A náciizmus és a bolsevizmus többet köszönhet a pángermánizmusnak, illetve a pánszlávizmusnak, mint bármely más ideológiának vagy politikai mozgalomnak. Ez a külpolitikában a legnyilvánvalóbb, ahol a náci Németország és a szovjet Oroszország oly szorosan követték a pánmozgalmak által az első világháború előtt és alatt kijelölt expanzió útját, hogy még a totalitárius célok is rendszeresen megsínylették bizonyos állandó német és orosz érdekek érvényesítését. Miközben Hitler és Sztálin mindig is tagadták, hogy kölcsönöztek volna az imperializmus kormányzási módszereiből, soha nem haboztak elismerni, hogy sok mindent átvettek a pánmozgalmak ideológiájából és jelszavaiból.

A pánmozgalmak keletkezése nem esett egybe az imperializmus kialakulásával. A pánszlávizmus 1870 körül jutott túl a homályos és zavaros szlavofil elméleteken, míg Ausztriában a pángermán érzület már a XIX. század közepén elterjedt. Mozgalmakká alakulásuk és szélesebb társadalmi hatásuk időben mégis csak a nyugati nemzetek sikeres imperialista expanziójához köthető. A közép- és kelet-európai nemzetek, melyeknek nem voltak gyarmataik, és reményük sem lehetett tengerentúli hódításra, akkor döntöttek úgy, hogy „ugyanolyan joguk van a hódításra, mint más nagy népeknek, s ha erre nincs lehetőségük a tengeren túl, kénytelenek lesznek ezt Európában megtenni”. A pángermán és a pánszláv mozgalmak egyetértettek abban, hogy „kontinentális államokban kontinentális népekként” élve, a földrészen kell gyarmatokat keresniük, kiterjeszteni földrajzi kontinuitásukat a hatalom központjából. Az angol politikának a tengerek uralását előíró alapelvétől eltérően, az orosz gondolat a szárazföld meghódítását írja elő: „a szárazföld fölénye a tenger fölött..., a szárazföldi hatalom nagyobb szerepe ki fog derülni”.

A tengerentúlitól megkülönböztetett kontinentális imperializmus kiemelkedő jelentősége abban áll, hogy a belső expanzió (cohesive expansion) fogalma nem enged meg semmiféle, a földrajzi távolságból következő különbséget a nemzet és a gyarmat életét szabályozó eszközök és intézmények között, s így nem igényel bumeráng-hatást önmaga megteremtéséhez – ennek

valamennyi következményével Európában. A kontinentális imperializmus valóban otthon, az anyanemzetben születik. Ha van is közösség a tengerentúli imperializmussal a nemzetállam szűkössége miatti aggodalomban, szembenállása ezzel nem annyira gazdasági érveken alapult – amelyek végső soron többnyire autentikus nemzeti érdekeket fejeztek ki –, mint inkább egy „kiszélesített törzsi tudaton”, amely hivatva volt valamennyi rokon nép egyesítésére, történelmüktől és aktuális megtelepülésüktől függetlenül. A kontinentális imperializmus mint ideológia így a fajelméletek iránti affinitással kezdte térhódítását, szívesen beépítve a faj-gondolat hagyományát, és alig támaszkodva sajátos tapasztalatokra. Faji koncepciója alapvetően ideologikus volt, és sokkal gyorsabban alakult át hagyományos politikai eszközzé, fegyverré, mint a tengerentúli imperializmusok hasonló elméletei, amelyek megalapozásul mindig igényeltek valamiféle autentikus tapasztalati bázist.

A pánmozgalmakat elég kevés figyelemre méltatták a korabeli imperializmus-vitákban. Kontinentális birodalomépítő álmaikat beárnyékolta a tengerentúli hódítások kézzelfoghatóbb eredményei, s a gazdasági érdek hiánya koncepciójukból, komikus kontrasztot mutatott a korai imperializmus hatalmas profitjai mellett. S mindez egy olyan időszakban, amelyben szinte mindenki osztotta azt a meggyőződést, hogy a politika és a gazdaság többé-kevésbé ugyanaz a dolog, s könnyű volt elsiklani az imperializmus két típusának hasonlóságai s nem kevésbé a jelentős eltérések fölött. A pánmozgalmak hívei megegyeztek a nyugati imperialistákkal a külpolitikai kérdések tudatosításában, amelyekről a nemzetállam régi uralkodó csoportjai megelégedtek. Hatásuk az értelmiség körében még hangsúlyozottabban érvényesült – az orosz intelligencia, kevés kivételtől eltekintve pánszláv volt, míg az osztrák pángermanizmus annak idején diákmozgalomként indult. A nyugati nemzetek tekintélyesebb imperializmusával szembeni legfőbb megkülönböztető vonásuk a tőke támogatásának hiánya volt; terjeszkedési szándékukat, kísérletüket nem előzte, és nem is előzhette meg a pénz- és emberfölösleg exportja, mert Európa egyik vonatkozásban sem kínált gyarmati lehetőségeket. Vezetők így nem üzletemberek és kalandorok, inkább szabadfoglalkozásúak, tanárok, közhivatalnokok.

Míg a tengerentúli imperializmus nemzetellenes tendenciáitól függetlenül sikerrel újította meg a nemzetállam elaggott intézményeit, a kontinentális imperializmus engesztelhetetlen ellensége volt és maradt a politikai élet valamennyi korabeli összetevőjének. Stílusa ennek megfelelően egészében véve sokkal lázadóbb, vezetői mindig készek a forradalmi retorika átvételére. Míg a tengerentúli imperializmus többé-kevésbé reális kiutat kínált valamennyi osztály leszakadottjainak, a kontinentális csak ideológiával és mozgalommal szolgált. Igaz, ez éppen elég volt egy olyan korban, amely a politikai cselekvés történetéhez adott kulcsot preferálta, amelyben az emberek a kommunális dezintegráció és a szociális atomizálódás közegében bármi módon, de tartozni akartak valahová. Hasonlóképpen, a fehér bőr látható különbsége, melynek előnyei fekete vagy barna környezetben könnyen érthetők, siker-

rel helyettesíthetők egy tisztán imaginárius megkülönböztetéssel, „keleti és nyugati”, vagy árja és nem-árja lélek között. Adott esetben egy komplikáltabb ideológia és szervezet, amely nem szolgált közvetlen érdekeket, vonzóbbnak bizonyult a kézzelfogható előnyök kínálatánál és egyéb közkeletű meggyőződéseknél.

Kudarcaik ellenére a pánmozgalmak közmondásszerű gesztusaikkal a csőcselék felé kezdettől fogva nagyobb vonzerőt gyakoroltak, mint a tengerentúli imperializmus. Ez a populáris varázs, amely egyértelmű kudarcokkal és a program állandó változásával járt együtt, a későbbi totalitárius csoportokat előlegezte meg, amelyek hasonlóképpen homályosak voltak aktuális céljaikat és a politikai vonal napi változásait illetően. A pánmozgalmak tagságát összetartó erő inkább volt egy általános stílus, mint világosan meghatározott célok. Igaz, a tengerentúli imperializmus az expanziót mint olyant szintén bármely egyéb cél fölül helyezte, és ennek megfelelően birtokba vett minden területet, amely könnyű hódításnak mutatkozott. Mégis, bármilyen bizonytalan volt is a pénzfőlőség exportja, jól szolgálta az ezt követő expanzió korlátainak eltávolítását; a pánmozgalmak céljai még ezt az olykor kissé anarchikus elemet is nélkülözték az emberi tervezésben és a földrajzi szabályozottságban. Igaz, bár nem volt speciálisan kidolgozott programjuk a világ meghódítására, kifejlesztették a totális uralom egy mindent magába foglaló módját, átfogva valamennyi emberi vonatkozást, egyfajta „pánhumanizmus-sal”, ahogy egy alkalommal Dosztojevcszkij fogalmazott.

A tőke és a csőcselék imperialista szövetségében a kezdeményezés többnyire az üzlet képviselőinél volt – a kivétel Dél-Afrika, ahol egészen korán, egy markáns csőcselék-politika fejlődött ki. A pánmozgalmaknál viszont a kezdeményezés akkor (és most is) az értelmiség adott csoportjaitól vezetett a csőcselék felé. Nekik még nem volt ambíciójuk a földkerekség birtokbavétele, és nem is álmodtak a totális uralom lehetőségéről. Tudták azonban, hogyan szervezhető meg a csőcselék, és ismerték azokat a nem csupán ideológiai vagy propaganda, de szervezeti eszközöket is, melyekhez a faji koncepció illeszthető. Jelentőségük alig tettenérhető a visszafogott külpolitikai elméletekben – egy germanizált Közép-Európába vagy egy ruszifikált Kelet- vagy Dél-Európába – amelyek utóbb a náci és bolsevik világhódító programok alapjául szolgáltak. A Birodalmon kívüli „germán népek” és a „szláv rokonaik” a Szent-Oroszországon kívül gerjesztették a nemzetek önrendelkezési jogának kényelmes ideológiáját, kiváló ürügyet szolgáltatva a további expanzióhoz. Még lényegesebb volt az a tény, hogy a totalitárius kormányok örökölték egyfajta szentség auráját: csak meg kellett pendíteniük a „Szent Oroszország” vagy a „Szent Római Birodalom” múltját, hogy életre hívják az orosz és német értelmiség valamennyi babonáját. E pszudomisztikus értelmetlenség önkényes, szelektív történelmi memóriával elegyítve olyan érzelmi vonzerőt nyújtott, amely minden vonatkozásban meghaladni látszott a nacionalizmus korlátait. Ez bizonyos fokig megalapozta azt az új típusú nacionalizmust, amelynek erőszakos jellege remekül megfelelt a csőcselék tömege-

inek mobilizálására, és tökéletesen helyettesítette a hagyományos nacionalizmust, mint érzelmi középpontot.

A törzsi nacionalizmusnak eme új típusa, mely többé-kevésbé jellemző volt Közép- és Kelet-Európa valamennyi népének és nemzetiségének nemzeti érzéseire, mind tartalmilag, mind horderejében (igaz, az erőszak fokában éppen nem) gyökeresen különbözött a nyugati nacionalista szélsőségektől. A sovinizmus, amit manapság Maurras és Barrés századforduló körüli „integrális nacionalizmusával” hoznak összefüggésbe, a maga romantikus múltimádatával, a halál morbid kultuszával még legvadabb, fantasztikus megjelenési formáiban sem tekintette francia származásának a más országban született és felnőtt embert, aki a francia nyelvet nem beszélte, a kultúrát nem ismerte; s ennek ellenére „született francia” lenne némely titokzatos testi és lelki tulajdonságának köszönhetően. Csak a „kitágított törzsi tudattal” jelenik meg a nemzetiségnek ez a sajátos azonosítása az ember önnön lelkével, az a befelé forduló büszkeség, amely csak rövid ideig kötötte le magát a közügyekkel, de birtokba veszi a magánélet valamennyi szféráját egészen addig, hogy „minden igaz lengyel magánélete... a lengyeliség közléte (közügye)”.

Lélektani terminussal élve, a sovinizmus mégoly erőszakos formája, illetve az említett törzsi nacionalizmus közötti legfontosabb különbség az, hogy az előbbi extrovertált, a nemzet látható spirituális és anyagi gyarapodásával foglalkozik, míg a másik, legpuhább változataiban is (mint például a német fiatalok mozgalma) introvertált, az egyéni lélekre összpontosít, amelyet az általános nemzeti minőségek, tulajdonságok megtestesülésének tart. A sovinizma misztika valami, a múltban valóban létezőre utal (mint az integrális nacionalizmus esetében) és csupán megkísérli ezt az emberi ellenőrzésen kívül helyezni; ezzel szemben a törzsiség olyan nemlétező, pszedomisztikus elemekből indul ki, amelyek kiteljesítésére törekszik a jövőben. Könnyen belátható, hogy az a kizárólag önmagára figyelő szélsőséges arrogancia, amely az említett belső kvalitások abszolutizált mércéjével merészel más népeket, azok múltját és jelenét megítélni, óhatatlanul elutasítván viszonyul ezek valódi létezéséhez, elveti hagyományait, intézményeiket és kultúrájukat.

A törzsi nacionalizmus politikai értelemben mindig azt állítja, hogy saját népét egy „ellenséges világ” veszi körül, „egy mindenki ellen”, hogy fundamentális különbség van saját népe és az összes többi között. Igényli a nép egységét, mással összeegyeztethetetlen individualitását és elvileg tagadja az egységes emberiség pusztá lehetőségét – még mielőtt a gyakorlatban felszámolta volna a humánomot.

Törzsi nacionalizmus

Amint a kontinentális imperializmus a nyolcvanas évek gyors expanziójában lemaradt országok frusztrált ambíciójának terméke, úgy a törzsi

jelleget olyan népek nacionalizmusaként jelent meg, amelyeknek nem volt részük a nemzeti emancipációban, és nem jutottak el a szuverén nemzetállam megteremtéséhez. Mindenütt, ahol a kétségtelen frusztráció együttesen volt jelen, mint pl. a soknemzetiségű Ausztria-Magyarországon és Oroszországban, a pánmozgalmak természetes módon a legtermékenyebb talajra találtak. Ráadásul, mivel a dualista Monarchia mind szláv, mind német irredenta nemzetiségek otthona volt, a pánszlávizmus és a pángermánizmus kezdetétől fogva ezen államkeret lerombolását tekintette céljának, így vált Ausztria-Magyarország a pánmozgalmak igazi központjává. Az orosz pánszlávok már 1870-ben azt állították, hogy egy pánszláv birodalom létrehozásának első lépése Ausztria széthullása lenne; az ausztriai pángermánok pedig oly agresszívek voltak saját kormányukkal szemben, hogy még a németországi Alldeutsche Verband is rendszeresen kifogásolta az ausztriai testvérmozgalom túlzásait. A német kezdeményezésű elképzelés Közép-Európa gazdasági egységének megteremtésére német vezetés alatt az ausztriai pángermánok hatására – hasonló pángermán kontinentális birodalomépítő tervekkel együtt –, egyszeriben átalakult egy olyan államszerkezet tervévé, amely „a német élet központja lehet az egész földön és szövetségese lesz az összes német államnak”.

Magától értetődik, hogy a pánszlávizmus expansionista tendenciái ugyanolyan aggasztóak voltak a cári szemben, mint Bismarck számára az ausztriai pángermánok kéretlen lojalitás demonstrációi a Német Birodalom iránt, melyeket persze a diszlojalitás kimutatása kísérte Bécs felé. Függetlenül a nemzeti érzések esetenkénti felizzásától, s attól, hogy a tradicionális nemzeti igények milyen nevetséges formákat ölthettek bizonyos helyzetekben, mindaddig, amíg meghatározott nemzeti területre korlátozódtak, s egy határolt nemzetállam kontrollálta őket, az adott kereteket nem lépték át – eltérően a törzsi jellegű pánmozgalmaktól, amelyek nem ismertek határokat.

A pánmozgalmak modernsége legjobban az antiszemitizmushoz való alapvetően új viszonyukon mérhető. Az olyan elnyomott kisebbségek, mint az ausztriai szlávok vagy a lengyelek a cári Oroszországban, konfliktusos viszonyuk okán a kormánnyal, hajlamosabbak voltak rejtett összefüggést fölfedezni a zsidó közösségek és az európai nemzetállamok között, s ez a felismerés még mélyebb gyűlöletet váltott ki belőlük. Bármilyen konfliktusukat az állammal nem a patriotizmus hiányaként azonosították, mint Lengyelországban, ahol a lengyel hazafiság egyben a cárral szembeni diszlojalitást is jelentette, vagy Ausztriában, ahol a németek Bismarckot saját nemzeti hőjüknek tekintették. Ez az antiszemitizmus erőszakosabb formát öltött, mivel a zsidókat akkoriban nem csupán egy elnyomó államgépezet ügynökeinek, de idegennek is tekintették. Az antiszemitizmus meghatározó szerepére a pánmozgalmak ideológiájában sem a kisebbségek valóságos helyzete nem ad kielégítő magyarázatot, sem azok a specifikus tapasztalatok, amelyeket pl. Schoenerer, az osztrák pángermánizmus híve szerzett pályafutása korai szakaszában. A Liberális Párt tagjaként a Habsburg monarchiát jellemző tünetnek tekintette, hogy az osztrák vasúti hálózat Rotschild-

tulajdonban volt. Ez persze önmagában aligha mondatta volna vele, hogy „mi pángermánok nemzeti ideológiánk alapelveinek tartjuk az antiszemitizmust”. Hasonló a helyzet a pánszláv felfogású orosz író, Rozanov esetében, aki szerint „az orosz életnek nincs egyetlen olyan problémája, amely mögött ne bújna meg a kérdés: Hogyan küzdjünk meg a zsidókkal?”

Az antiszemitizmusnak ilyen élet- és világgépformáló erővé emelkedése – ami gyökeresen eltér pusztán politikai szerepétől Franciaországban, ld. Dreyfus-ügy, vagy propagandaeszköz mivoltától a német Stoecker-mozgalomban – nem annyira politikai okokkal, mint inkább a törzsiség sajátos természetével magyarázhatók. A pánmozgalmak antiszemitizmusának igazi jelentősége abban áll, hogy a zsidógyűlölet első olyan formájának tekinthető, amely független a zsidó népről szerzett bármely aktuális politikai, társadalmi vagy gazdasági tapasztalattól és kizárólag az ideológiák sajátos logikáját követi.

A törzsi nacionalizmusnak, a kontinentális imperializmus vezető ideológiájának nem sok köze volt a fejlett nyugati nemzetállamok nacionalizmusához. A francia forradalom óta, a XIX. század során kialakult nemzetállam a népképviselőre és a nemzeti szuverenítésre támasztott igényével két olyan tényező kombinációjának eredménye, amelyek a XVIII. században még egymástól elkülönültek, és Oroszországban, valamint Ausztria–Magyarországon később sem találtak egymásra. E tényezők: a nemzet és az állam. A nemzetek fellépése a történelem színpadára, majd emancipálódásuk része annak a folyamatnak, amelyben a népekben tudatosult önmaguk kulturális és történeti egysége, továbbá a közös terület mint a történelem formálta állandó otthon tudata, s melynek művelése őseink közös munkájának eredménye, jövője pedig a civilizáció előrehaladásától függ. Mindenütt, ahol nemzetállamok jöttek létre letlepedett a népesség, míg ahol a nemzetállamok megalakítása kudarcba fulladt, így Kelet- és Dél-Európában, ezt, a földjéhez kötődő parasztság hiánya okozta. Szociológiai értelemben a nemzetállam az emancipált európai parasztság politikai teste volt, s ezzel magyarázható, hogy a nemzeti hadseregek csak a múlt század végéig tudták megőrizni pozícióikat ezen államokon belül, pontosan addig, amíg valóban a paraszti osztályt képviselték. „A hadsereg” – amint azt Marx megállapította – a parcellás parasztok point d’honneurje volt, őket magukat hőssé változtatta, akik kifelé új tulajdonukat védték, az éppen kivívott nemzetiségüket dicsőítették, a világot kifosztották és forradalmasították. Az egyenruha volt a saját díszruhájuk, a háború a költészetük, a képzelletben meghosszabbított és kikerekített parcella a hazájuk, hazaszeretetük pedig a tulajdon érzésének eszményi formája volt.”² Az általános hadkötelezettségben tetőpontjára jutó nyugati típusú nacionalizmus tehát, a tartósan megtelepült és emancipált paraszti osztály terméke volt.

² Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája, MEM 8. köt. 192.

Míg a nemzeti tudat kialakulása viszonylag új fejlemény, a nemzetállam mai szerkezete a monarchia és a felvilágosult abszolutizmus évszázadai alatt formálódott. Akár egy új köztársaság, akár egy megreformált alkotmányos monarchia formájában, az állam legfontosabb funkciójaként örökölte a területén élők megvédelmzését (nemzetiségüktől függetlenül), és mindenkor a legfelsőbb jogi instanciaként kellett fellépnie. A nemzetállam tragédiája az volt, hogy a népek izmosodó nemzettudata összeütközésbe került e funkciókkal. A nép akarata címén, arra kényszerítették az államot, hogy csak a „nemzethez tartozókat” (nationals) ismerje el polgárainak, s csak azoknak biztosítsa a polgári és politikai jogok teljességét, akiket a származás és a születés jogán a nemzeti közösség tagjának tekintettek. Az állam ilyenformán a jog és a törvény eszközéből legalább részben a nemzet eszközzé alakult át.

Az abszolút monarchia bukása és a társadalmi osztályok e folyamatban megjelenő új jellemzői megkönnyítették, hogy a nemzet birtokba vesse az államot. Az abszolút monarchiának a nemzetnek mint egésznek az érdekeit kellett szolgálnia, e közös érdek látható megjelenítőjeként és létezésének bizonyítékaként. A felvilágosult abszolutizmus Rohan formuláján alapult: „a király parancsol az embereknek, s az érdek parancsol a királynak”; a király menesztésével ez a közös érdek állandóan veszélyeztetetté vált, amennyiben helyére az osztályérdek állandó konfliktusa és az államgépezet birtoklásáért vívott harc, tulajdonképpen egy permanens polgárháború került. A nemzetállam polgárait összekötő egyetlen kapocsnak – a lényegi közösséget jelképező monarchia nélkül – így a nemzeti, tehát a közös származás tűnt. Egy olyan évszázadban, amelyben valamennyi társadalmi osztályt és csoportot a szűk értelemben vett érdekei vezérelték, a nemzet mint egész érdekét a feltételezett közös eredet garantálta, amely szentimentális módon a nacionalizmusban fejezte ki magát.

Az állam és a nemzet rejtett konfliktusa már a modern nemzetállam születésekor megjelent, amikor a francia forradalom az Ember Jogainak Nyilatkozatát a nemzeti szuverenitás igényével kombinálta. Közös nevezőre hozva minden emberi lény elidegeníthetetlen örökségét és a különös nemzetek különös örökségét, a nemzetet a törvény alanyaként deklarálták, mint amely egyfelől az ember jogaiból származtatható és ugyanakkor szuverén, nincs egyetemes törvényeknek alárendelve, azaz semmi maga felett állót nem ismer el. Az ellentmondás gyakorlati következményeként az emberi jogokat a továbbiakban csak mint nemzeti jogokat védelmezték, s az állam intézménye, amelynek legfőbb feladata az ember mint ember, mint állampolgár és mint egy nemzet tagja jogainak védelme és garantálása, elveszítette törvényes, racionális jellegét és romantikus szellemben a „nemzeti lélek” misztikus képviselőjeként interpretálták, melyet pusztán létezése a törvényen kívül vagy felett állóvá tesz. A nemzeti szuverenitás eredeti jelentését – t. i. a nép szabadsága – a jogtalan önkény pseudo-misztikus aurája fonta körül.

A nacionalizmus lényegében az állam elfajulásának a kifejeződése, melynek során az a nemzet eszközzé silányul, miközben az állampolgári

azonosulást felváltja a nemzeti közösséggel való identifikáció. Állam és társadalom kapcsolatát a korábbi feudális rendben gyökerezett osztályharc ténye határozta meg. A társadalmat átítatta a liberális individualizmus, amely tévesen azt tartotta, hogy az állam csupán az embereket uralta, holott a valóságban az osztályokat, s amely felfogás az államban egy legmagasabbrendű individualitás formáját látta, mely előtt mindenki más meghajolni köteles. A nemzet akaratának tűnt, hogy az állam megvédi tagjait a társadalmi atomizálódás következményeitől, garantálva a megmaradás lehetőségét ebben az állapotban is. Az állam, hogy megfeleljen e feladatának, kifejleszteti kényszerült összes korábbi centralizációs hajlandóságát. Csak egy erősen központosított adminisztráció, az erőszak és a hatalom eszközeinek teljes monopolizálásával lehetett képes ellensúlyozni az osztályokra bomlott társadalom folyamatosan újratermelő centrifugális erőit. A nacionalizmus így vált a központosított állam és az atomizált társadalom összetartó erejévé, igazolva, hogy az egyetlen működő, élő kapocs a nemzetállam individuumaik között.

A nacionalizmus mindig megőrizte kezdeti, intím lojalitását a (mindenkor) kormány iránt, és soha nem tévesztette szem elől azt a feladatát, hogy megtartsa nemzet és állam érzékeny egyensúlyát egyfelől, azaz az atomizált társadalom etnikumai között másfelől. A nemzetállam született polgárai mindig is lenéztek honosított polgártársaikat, akik nem születés, hanem adminisztratív-jogi eljárás útján, az államtól és nem a nemzettől kapták jogaikat; ám soha nem jutottak odáig, hogy különbséget tegyenek az „állami-degen” (Staatsfremde) és a „nemzeti-degen” (Volksfremde) között, ami a pángermán felfogás része volt, s utóbb a náci törvénykezésbe is bekerült. Amíg az állam, ha mégoly torz formában is, de törvényes intézmény maradt, a nacionalizmusnak voltak jogi korlátai; az adott területhez kötődő nemzeti identitásból kinőtt nacionalizmust kötötte a valóságos országhatárok ténye.

Teljesen eltérő volt ettől azon népek elsődleges nemzeti reakciója, amelyek nemzeti jellege még nem bontakozott ki az etnikai tudat tagolatlanságából; nyelvük még nem haladta meg a dialektus fázisát, amelyen valamennyi európai nyelv keresztül ment, mielőtt az irodalom eszközevé válhatott volna; paraszti osztályuk még nem cresztett mély gyökereket az országban, és nem jutott az emancipáció küszöbére; végül amely népek számára az eddigiekből következően a nemzeti minőség inkább volt egy személyhez kötött, a személyiségben gyökerező magánügy, mint a civilizáció kérdése, vagy a nyilvánosságra tartozó közügy. Ha rivalizálni kívántak volna a nyugati nemzetekkel nemzeti büszkeség dolgában, nem volt sem országuk, sem államuk, sem bemutatható történelmi vívmányuk, legfeljebb önmagukra mutathattak, azaz jobb esetben a nyelvükre – mintha a nyelv önmagában vívmány lenne –, rosszabb esetben a szláv, vagy a tudjisten milyen lelkükre.

Az évszázad, mely naivan feltételezte, hogy minden nép egyben virtuális nemzet is, mi mást kínálhatott volna Ausztria–Magyarország, a cári Oroszország vagy a Balkán népei számára, hiszen hiányoztak a feltételek a nyugati nemzetek nép-terület-állam hármassága létrehozására; ahol évszázadokon

keresztül állandóan változtak a határok, s a népesség mindvégig egy többé-kevésbé folyamatos migráció állapotában volt. Tömegek voltak, amelyek számára a *haza* és a hazafiság fogalmai a legcsekélyebb jelentéssel sem bírtak, és ki sem alakulhatott bennük bármiféle felclósség egy közös, behatárolható közösség iránt. Ez volt a legfőbb baj a „kevert lakosságú övezettel” (Macartney) a Baltikumtól az Adriáig, s mely legartikuláltabb kifejeződését a kettős Monarchiában kapta.

A törzsi nacionalizmus a gyökértelenség atmoszférájában született. Nem csupán Ausztria–Magyarország népei között terjedt el széles körben, de – igaz, főleg a magasabb társadalmi rétegekben – hordozója lett a cári Oroszország boldogtalan intelligenciája is. Ez a gyökértelenség volt a „kiszélesített törzsi tudat” igazi forrása, s éppen azt jelezte, hogy e népek fiai – nem lévén meghatározott otthonuk –, mindenütt otthon érezték magukat a világban, ahol „törzsük” más tagjai éppen éltek. „A mi különösségünk abban áll” – így Schoencker –, „hogy nem Bécs felé gravitálunk, hanem minden irányba, ahol csak németek élnek.” A pánmozgalmak előtörténetéhez tartozik még, hogy soha nem is próbálták elérni nemzetük emancipációját, expanziós álmaikban inkább egycsapásra felszámolták a nemzeti közösségek szűk határait, proklamálták a népközösséget, amely akkor is politikai tényező maradt, ha tagjai szétszóródtak a világ minden tájára. A kis népek valódi felszabadító mozgalmáival ellentétben – amelyek mindig a nemzeti múlt felfedezésével vették kezdetüket – a pánmozgalmak, bár nem szüntették meg a közös múlt elemzését, közösségük bázisát a jövőben találták meg, amely felé a mozgalomnak tartania kellett.

A Kelet- és Dél-Európa valamennyi elnyomott nemzetiségét átható törzsi nacionalizmus új szervezeti formát is kifejlesztett: a pánmozgalmakat. Olyan népek között jelsül, amelyeknek egyszerre volt nemzeti anyaországuk (Németország, Oroszország), továbbá nagyszámú, külföldön élő szláv és német emigrációjuk. A tengerentúli imperializmustól eltérően, amely beérte egyfajta relatív felsőbbbséggel, nemzeti misszióval vagy a fehér ember küldetésével, a pánmozgalmak a kiválasztottság abszolút igényével léptek fel. A nacionalizmust hagyományosan a vallás emocionális szurrogátumaként szokás leírni, de csak a pánmozgalmak tribalizmusa kínált egy új vallásos elméletet, és a szentség új fogalmát. Nem a cár vallási funkciója és hierarchikus pozíciója a bizánci egyházban vezette az orosz pánszlávokat az orosz nép keresztény természetének elméletéhez vagy ahhoz a dosztojevskiji kijelentéshez, hogy az orosz nép létezésénél fogva „istenhordozó” (*narod-bogonoszec*) a nemzetek között, aki Istent közvetlenül képviseli az evilági dolgokban. Az az igény, hogy az orosz legyen a „modern idők igazi, isteni népe” áll a pánszláv mozgalom szakítása mögött korai liberális törekvéseikkel, s hogy a kormányzati ellenállással dacolva olykor az üldöztetést is vállalva a Szent Oroszország eltökélt védelmezői lettek.

Az ausztriai pángermán mozgalom az isteni kiválasztottság hasonló igényével lépett fel, bár ők – ugyancsak meglévő liberális múltjuk maradványaképpen – mindvégig antiklerikálisak maradtak és keresztényellene-

sck lettek. Amikor Hitler saját bevallása szerint is Schoenerer tanítványa-ként, a II. világháború alatt kijelentette, hogy „Isten, a Mindenható terem-tette népünket. Az ő művét védjük, amikor a puszta létezésért harcolunk.”, a másik oldal pravoszláv ihletésű válasza típusában megegyezett ezzel: „A német szörnyek nemcsak a mi ellenségeink, de Istené is”. E megfogalmazásokat nem a propaganda pillanatnyi szükségletei formálták, aminthogy a fanatizmusnak ez a formája sem egyszerűen visszaélés a vallás szóhasználatával. Valódi teológia van mögötte, amely lendületet adott a korai pánmozgalmak-nak és utóbb nagy hatással volt a modern totalitárius mozgalmak fejlődésére is.

A pánmozgalmak úgy hirdették saját népük isteni eredetét, hogy közben elutasították a zsidó-keresztény hitet az Ember isteni eredetéről. Szerintük az ember szükségképpen egy bizonyos nép tagja, isteni származását csak közvetett módon, egy nép tagjaként kapja. Az egyén csak addig rendelkezik isteni értékével, amíg az isteni származásukat megjelölt nép tagja. Értékét elveszíti, amint úgy dönt, hogy megváltoztatja nemzetiségét, mert ezzel elvágja az őt isteni eredetéhez fűző kötelékeket, és metafizikai otthontalanságba zuhan. E koncepció kétszercsen is előnyös politikai szempontból. A nemzetiséget olyan állandó minőséggé tette, amelyet többé nem befolyásolt a történelem menete, függetlenül mindattól, ami az adott néppel történt – legyen az emigráció, hódítás vagy szétszóródás. Közvetlenebb hatása volt az abszolút kontraszt az isteni eredetű saját nép és a többi, nem-isteni eredetű nép között, valamint az, hogy eltűnt minden társadalmi, gazdasági vagy lélektani különbség a nép tagjai között. Az isteni eredetű nép arrogáns robotokból álló, uniformizált kiválasztottak tömegévé alakult át.

Az elmélet hamissága legalább annyira nyilvánvaló, mint politikai hasznosíthatósága. Az Isten nem teremtett sem olyan embert, aki csak tisztán természeti lény lett volna, ám olyant sem, aki csupán az emberi-társadalmi szerveződés eredményeképp jött volna létre. Az emberek nem egyenlők természetesen származásukat, különböző szerveződéseiket, intézményeiket és történelmi sorsukat tekintve. Egyenlőségük kizárólag a jogok egyenlősége, más szóval az emberi célok egyenlősége; az emberi célok egyenlősége mögött pedig a zsidó-keresztény hagyomány szerint egy másik egyenlőség van, amit az emberi történelem, az emberi célok, és az emberi természet közös eredetének fogalma fejez ki: e közös eredet a misztikus, azonosíthatatlan Ember, az egyetlen, aki Isten teremténye. Az isteni eredet e metafizikai fogalmára épülhet a cél politikai egyenlősége, t.i. az emberiség megalkotásának célja a Földön. A XIX. századi pozitivizmus és fejlődéselv eltorzította az emberi egyenlőségnek ezt a célját, amikor megkísérelte bizonyítani a bizonyíthatatlant, nevezetesen, hogy az emberek természettől fogva egyenlők, s csak történelmük és környezetük tér el, következésképpen nem a jogok alapján tehetők egyenlővé, hanem környezetük átalakítása és megfelelő nevelés révén. A nacionalizmus és a „nemzeti küldetés” fogalma kiforgatta az emberiség eredeti nemzeti felfogását; a nemzetek családjából egy hierarchikus szerkezet lett, amelyben a történelmi és szervezeti intézményes eltérések

oka – e téves interpretáció szerint – az emberek természetes származásában keresendő. A fajelmélet, cáfolva az emberiség közös származását, és elutasítva emberiség megalkotásának közös ügyét, bevezette az összes többivel szembeállított isteni eredetű nép fogalmát. Az emberi törekvések időleges és változó eredményét eközben elfedte az isteni örökkévalóság és célszerűség pszeudo-misztikus füstjével.

A pánmozgalmak filozófiája és a faji gondolat közös nevezője éppen ez a finalitás, ami egyben magyarázza is kölcsönös, belső teoretikus affinitásukat. Politikai nézőpontból kevésbé fontos, vajon az Istent, vagy a természetet tekintjük elsődlegesnek egy nép származását vizsgálva; saját népünk felmagasztalása mértékétől függetlenül, a népek állati fajokká degradálódnak, s az orosz pontosan úgy fog különbözni a némettől, ahogy a farkas a rókatól. Az „isteni nép” olyan világban él, amelyben vagy ő az összes többi gyengébb nép született üldözője, vagy született áldozata az erősebb fajoknak. Csak az állati uralkodás szabályai alkalmazhatóak tehát politikai sorsa leírására.

A pánmozgalmak törzsi karaktere az egyetlen isteni eredetű nép fel fogásával, vonzerejét jelentős mértékben a liberális individualizmus, az emberiség eszméje és az emberi méltóság iránt mutatott nyílt megvetésénck köszönhetette. Nincs helye az emberi méltóságnak ott, ahol az egyén értékét az szabja meg, hogy történetesen németnek vagy orosznak született. A tribalizmus helyett egy új, koherens összefüggést teremt a nép tagjai között, t.i. a kölcsönös megbízhatóság érzését, ami kétségtelenül a modern ember sorsát illető jogos nyugtalanságát enyhítené, mivel egy atomizált társadalom elszigetelt egyénciként más kapaszkodót úgysem találnának a puszta tömeggel és az egyformára kalapált uniformitással szemben. A „kevert lakosságú övezet” Európa más térségeinél jobban megszenvedve a történelem viharait, és kevésbé átítatva a nyugati tradíciókkal, korábban érzékelt a humanitás ideálja és az ember közös eredetét állító zsidó-keresztény hit terrorját. Illúziók nélkül tekintettek a „nemes vadakra”, miután voltak bizonyos ismereteik a gonosz lehetőségeiről anélkül is, hogy elmerültek volna a kannibálok szokásainak kutatásában. Minél többet tudnak egymásról a népek, annál kevésbé hajlandók a másikat magukkal egyenlőnek mondani, s annál inkább távolodnak a humanitás ideáljától.

A törzsi elszigetelődés vonzereje és a vezető faj ambíciói részben annak az ösztönös érzésnek voltak tulajdoníthatók, hogy az ember fogalma akár vallási, akár humanista ideálként, a felclősség közös megosztását is tartalmazza. A földrajzi távolságok összcuszugorodása kiemelkedő politikai időszerepűséget adott a körülményeknek. Idealista beszéddé lett az emberiségről és az ember méltóságáról szólni, valami hajdanvoltá, csupán azért, mert ezek a kifinomult, álomszerű fogalmak, ősi tradícióikkal hirtelen ijesztő időszerepűséget kaptak. Minden ember bűnösségének hangsúlyozása, ami természetesen hiányzott az „emberiség” liberális híveinek szótárából elegendő a tény megértéséhez – amit az emberek szintén jól megértettek –, hogy t.i. a minden szentimentalizmustól megtisztított humanitás eszméje igen súlyos követ-

kezményekkel terhes: az ember így vagy úgy köteles vállalni a felelősséget és végső soron valamennyi nemzetnek felelnie kell a többiek bűnéért.

A törzsiség és a fajelmélet nagyon is realista, ha mégoly destruktív eszköze is a közös felelősség elhárításának. Metafizikai gyökértelenségük, mely oly jól rímelt az elsőként meghódított nemzetek hazátlanságára, de hasonlóképpen kiválóan megfelelt a modern városok vándorló tömegei szükségleteinek, akik elsőként lettek a totalitarizmus áldozatai. Még a legbefolyásosabb antinacionalista doktrína, a marxizmus bolsevik felfogása is ellessúlyt kapott, amikor a pánszláv propaganda ismét érvényesülhetett Szovjet-Oroszországban. A pánszláv gondolat erős belső izoláló tendenciái korlátozták a bolsevik marxizmus antinacionalizmusát.

Ausztria-Magyarország és a cári Oroszország a nemzetiségek elnyomásán alapuló kormányzati rendszere kétségtelenül a törzsi nacionalizmus valóságos iskolája volt. Oroszországban ez az elnyomás a bürokrácia exkluzív monopóliumaként működött, miközben hasonló alávettetésben tartotta az orosz népet is. Ennek tulajdonítható, hogy Oroszországban csak az intelligencia lett a pánszláv eszmék híve. A kettős monarchiában ezzel szemben, úgy uralkodtak az elégedetlen nemzeti kisebbségeken, hogy éppen annyi joggal ruházták fel őket, amennyi elegendő volt más nemzetiségek elnyomására. Az utóbbi teljesen jogfosztott kisebbségek alkották a pánmozgalmak ideológiájának valódi tömegbázisát. A Habsburg-ház túlélésének titka a XIX. században, a nemzetek feletti államgépezet erősítése, s a kifinomult egyensúlyozás a kölcsönös nemzeti antagonizmusok között: a csehek kizsákmányolása a németek, a szlovákoké a magyarok által, a ruténeké a lengyelektől és így tovább. Valamennyiük számára magától értetődő igazsággá vált, hogy a nemzeti kiteljesedés csak mások hátrányára érhető el, és hogy az ember szívesen lemond a szabadságáról, ha az elnyomást saját nemzeti kormánya gyakorolja rajta.

A két pánmozgalom az orosz és a német kormány bármiféle támogatása nélkül fejlődött. Ez nem gátolta meg a pángermánizmus osztrák híveit abban, hogy engedjenek a hazaárulás csábításának az osztrák kormánnyal szemben. A tömegek hazaárulásra nevelésének lehetősége szűles népi támogatást biztosított az ausztriai pánmozgalmaknak, amit mindig nélkülözni voltak kénytelenek Németországban vagy Oroszországban. Ahogy könnyebb volt rávenni a német munkást, hogy kormánya helyett a német burzsoázia ellen forduljon, ugyanúgy „az orosz parasztban mindig nagyobb volt a készség, hogy földbirtokosával szembeszálljon, minthogy a cár ellen lázadjon”. A német munkás attitűdje nyilvánvalóan óriási mértékben különbözött az orosz parasztétól; míg az előbbi a nemzeti egység szimbólumának tekintette az egyébként nem túlzottan kedvelt monarchiát, addig az utóbbi az állam vezetőjét Isten igazi képviselőjének tartotta a földön. E különbségek mégis kevesebbet nyomtak a latban, mint az a körülmény, hogy sem Oroszországban, sem Németországban nem volt olyan gyenge a kormány, mint Ausztriában, s nem vesztették el annyira tekintélyüket, hogy abból a pánmozgalmak képesek lettek volna a meglévő forradalmi nyugtalanságon túl politi-

kai tőkét kovácsolni maguknak. A forradalmi feszültség egyedül Ausztriában kapcsolódott össze a pánmozgalmakkal. A kevésbé hatásosan alkalmazott *divide et impera*-elv alig tudta mérsékelni a nemzeti érzelmek centrifugális hatásait, ám nagyon is sikeres volt a felsőbbrendűségi komplexus kialakításában és az állam iránti általános diszlojalitás érzésének elterjesztésében a társadalomban.

Az állam mint intézmény gyűlölete átítatja valamennyi pánmozgalom elméletét. A szlavofil szembenállás az állammal jól leírható azzal, hogy „gyökeresen eltér mindattól, amit a hivatalos nacionalizmus tartalmaz”: szemükben az állam természeténél fogva idegen a néptől. A szláv nép felsőbbrendűségét az orosz nép állam iránti közömbösségében fedezték fel, abban, hogy önmagukat *corpus separatum*-nak tekintették saját kormányukhoz való viszonyukban. E felfogás húzódtott meg ama szlavofil álláspont mögött, amely „államnélküli nép”-nek tekintette az oroszot, és ez tette lehetővé a „liberálisok” számára, hogy megbékéljenek a despotizmussal. A despotizmus igényével összhangban volt, hogy a nép „nem érintkezik az állami hatalommal”, azaz a hatalom abszolút voltával. A politikailag artikuláltabb pángermán mozgalom mindig is hangsúlyozta a nemzeti érdek elsődlegességét az állammal szemben. Érvélcse szerint „a világpolitika túllépett az állami kereteken”, a történelem egyetlen állandó tényezője a nép, és nem az állam. Ennek megfelelően mindig a körülményekkel együtt változó nemzeti igényeknek kell meghatározniuk az állam gyakorlati politikáját. De ami Németországban és Oroszországban az első világháború végéig csak hangzatos frázis maradt, a politikai életet befolyásoló tényező volt a Monarchiában, amelynek hanyatlása a kormányzat állandó rosszindulatú megvetését váltotta ki.

Súlyos tévedés lenne a pánmozgalmak vezetőit reakciósnak vagy „ellenforradalmároknak” tartani. Bár jellemzően hiányzott belőlük az érdeklődés a társadalmi kérdések iránt, soha nem követték el azt a hibát, hogy a kapitalista kizsákmányolást támogassák. Többségük, legalábbis kezdetben, progresszív, liberális pártokhoz tartozott, néhányan ott is folytatták. Bizonyos értelemben igaz, hogy a Pángermán Liga „reális kísérlet volt a külügyek népi ellenőrzésére. Erősen hitt egy szilárd, nemzeti érzelmű közvélemény hatékonyságában... és a nemzeti politikának a népi követelések általi ösztönzésében.” Eltekintve attól, hogy a pánmozgalmakba szervezett és a faji ideológiáktól áthatott csőcselék nem volt teljesen azonos azzal a tömeggel, amely a forradalmak során létrehozta az alkotmányos kormányzatot, s akiknek igazi képviselői ebben az időben a munkásmozgalmokban voltak, a csőcselék „kiszélesített törzsi tudatával” és a hazafiság nyilvánvaló hiányával sokkal inkább egy „faj” jellemzőit mutatja.

Jobbágy József fordítása

O plemenskom nacionalizmu

U ovom članku Hana Arendt raspravlja o fenomenu plemenskog nacionalizma. Njena teza je, da nacizam i boljševizam svoj uspon mogu više zahvaliti pangermanizmu i panslavizmu, nego bilo kojim drugim pokretima i ideologijama. Ovim pan-pokretima je poklonjeno relativno malo pažnje u raspravama o imperijalizmu, mada su oni u većoj mjeri uticali na mase nego osvajački imperijalizam koji se otisnuo preko mora i kontinenta i koji je nosio u sebi anacionalna obeležja. Ovi pokreti su zapravo anticipirali kasnije totalitarne grupe koje su slično ovim pokretima imale nejasne političke ciljeve i strategiju. Važno je zabeležiti ulogu intelektualaca u formiranju ovih pokreta: iniciranje je uvek poteklo upravo od njih koji su znali domet propagande i imali znanje o tome kako treba organizovati mase.

Novi tip nacionalizma u Istočnoj i Srednjoj Evropi se radikalno razlikuje od nacionalnih-šovinističkih ekstrema na Zapadu. Šovinistička mistika u zapadnom delu kontinenta je ekstravertirana, teži spiritualnom i materijalnom poboljšanju nacije, dok plemenski nacionalizam je introvertiran, koncentriše se na pojedinačnu dušu koju posmatra kao emancipaciju opštih nacionalnih osobina. Šovinistička mistika ukazuje na nekad postojeću kategoriju u prošlosti koja je izvan ljudskog domašaja te je obavijena aurom iracionalnosti. Plemenski nacionalizam, pak, polazi od nepostojećih pseudomističnih elemenata koje želi ostvariti u budućnosti.

U daljem delu rada, autorica razmatra plemenski nacionalizam u istorijskom kontekstu, posebno s obzirom na antisemitizam, pošto se modernitet ovih pokreta ogleda u svetlu njihovog odnosa prema antisemitizmu. U ovom delu članka se tematizuje odnos države i nacionalizma, kao i odnos države kao institucije i navedenih pan-pokreta.

Summary

On Tribal Nationalism

In this article Hannah Arendt discusses the phenomenon of tribal nationalism. According to her thesis, Nazism and Bolshevism are both much more indebted for their ascendancy to Pan-Germanism or Pan-Slavism than to any other movement or ideology. These „pan” movements have been given relatively little attention in discussions about imperialism, even though they both had a greater impact on the masses than the conquering imperialism which spread across oceans and continents and which had non-national features. It was these movements which, in fact, anticipated the later totalitarian groups which had, like the movements themselves, vague political aims and strategies. It is important to notice the role of intellectuals in the forming of these movements: the initiative always came from those who were aware of the scope of the propaganda and were able to organize the masses.

The new type of nationalism in Eastern-and Central-Europe is radically different from the national-chauvinist extremes in the West. Chauvinistic mysticism in the western part of the continent is extroverted, aspiring to improve nations spiritually and materially, while tribal nationalism is introverted, and concentrates on the individual whom it tends to regard as the emanation of general national characteristics. Chauvinistic mysticism refers to a once existent category which is beyond human reach and is therefore surrounded by an aura of irrationality. Tribal nationalism, on the other hand, proceeds from non-existent pseudo-mystical elements which it wishes to turn into reality in the future.

Further on, the author observes tribal nationalism in a historical context especially with regard to anti-semitism, since the modernity of these movements is reflected in the light of their relation to anti-semitism. This part of the article deals with the relationship between the state and nationalism as well as the relationship between the state as an institution and the above mentioned movements.